

Андрій Васильович КРАСНОЖОН,
кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри
історії України ПНПУ імені К. Д. Ушинського

ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ В ОСМАНЬКОМУ ХАДЖИБЕЇ _____

Відвоювання у Османської імперії в 1791 році земель Буго-Дністровського межиріччя викликало появу, мабуть, першої ідеологічної концепції освоєння краю російською владою. Одним з найбільш показових прикладів тому є формування в першій третині ХІХ ст. лояльної «наукової» версії заснування Одеси. Активній фазі колонізації краю передувало складання двох звітів 1792 року (Деволана та Каховського) з докладним описом ресурсної бази регіону (наявність і обсяги прісної води, річкові комунікації, найближчі райони доставки будівельного лісу, паливо для опалювання, будівельний камінь та ін.) [6, с. 74-191; 17, с. 18; 18, с. 146]. Надана інформація істотно вплинула на рішення будувати головний порт (нині Одеса) в колишньому турецькому Хаджибеї. Російська влада перш за все запровадила в регіоні будовання чотирьох бастионних фортець вже на початку того ж року, чи не найпотужнішим з яких були хаджибейські укріплення [5, с. 8].

Руський Хаджибей швидко перетворюється на великий чорноморський портовий центр міжнародної торгівлі, який можна порівняти за масштабом та регіональною значущістю з середньовічним Білгородом ХV ст. Ресурси (людські та матеріальні), що доставлені за сотні кілометрів на будовання фортеці, міста та порту в Хаджибей – то є відмінна риса дій нової влади в провінційному старому містечку.

Османи хоч і планували дещо подібне за масштабом у 1760-х роках, але так і не спромоглися ці плани виконати [22, с. 231; 21, с. 167].

Вклавши в інфраструктуру завойованого приморського містечка з гаванню, російська влада з деяким запізненням починає формулювати новий ідеологічний погляд на історію краю, що в цілому можна розглянути через призму адміністративного міфу про заснування Одеси. Його розробників навіть не збентежив такий парадокс, як існування фортеці та містечка Хаджибей, взятих штурмом у 1789 році Й. Дерибасом за кілька років до заснування в ньому Одеси (22 серпня 1794 р.), назва якої ще не існувала. До січня 1795 року нове місто все ще носило стару назву – Гаджибей. У новій концепції Дерибасу виділена роль зв'язної ланки – людини, «яка перетворилась з підкорювача Гаджибея, на його фундатора» [26, с. 214].

Через 40 років після декларованого «заснування» міста набула своє офіційне оформлення концепція його «дня народження» [24, с. 36-37], але передумови було закладено ще у 1799 році колезьким радником П. І. Сумароковим в записках «Подорожі...» 1799 року. На тлі досить стриманого опису Херсону та Миколаєва, автор явно імпонує юній Одесі. Показовими є наведені слова начальника Очаківського карантину: «з появою Одеси кораблі до наших берегів вже не пристають». Мандрівник дивується відбудованим містом: «чи не Цирцея створила Одесу силою чарівництва?» [26, с. 202, 212].

Перша об'ємна історія Новоросійського краю з окремим описом сюжету із «заснуванням Одеси» виходить з друку у 1821 році з-під пера маркіза де Кастельно. Правда, у Парижі. Кастельно, друг губернатора краю Рішельє, докладно розповідає про участь Дерибаса в штурмі Хаджибея та подальшому будівництві міста та порту [28, р. 9-11].

Але вперше Й. Дерибас прямо був названий засновником Одеси автором ґрунтовної статті «Історичний погляд на Одесу»,

П. Морозовим, що вийшла у 1831 році Там же автор вперше заявляє про день народження міста: 27 травня 1794 року «коли був підписаний рескрипт на ім'я віце-адмірала Дерибаса про заснування на цьому місці міста»[13, с. 13-14]. Насправді в рескрипті немає фраз про заснування міста, тільки про розбудову інфраструктури у вже існуючому «Гаджибеї».

Через шість років ця концепція отримує своє завершення в праці «Перше тридцятиріччя Одеси», авторства А. Скальковського. Ним виводиться новий варіант дати заснування міста – 22 серпня 1794 року, що був остаточно закріплений владою під час офіційного святкування 55-го дня народження Одеси у 1849 році [7, с. 9]. Ця дата міцно закріпилася в історіографії до цього часу.

Книга А. Скальковського підготовлена і опублікована під патронатом генерал-губернатора М. С. Воронцова при узгодженні з Миколою І. Вже у її змісті присутні явні алогізми, що вказує на спробу пристосування фактів до вигадки: «Від заснування Одеси до смерті Імператриці Катерини II: з 1793 по кінець 1796 рр.» (гл. I) (хіба задекларована дата «заснування» є 1793 рік?). Та друге в заголовку розділу: «Від заснування Одеси, тобто з 1793 (1794) р.» [24, с. 25].

Незважаючи на те, що (за Скальковським) митрополит Гавриїл нібито провів «першу борозну для фундаментів міських будівель в день 22 серпня, який був першим днем життя міста Одеси» [24, с. 36], п'ять наступних місяців ця назва в топонімічній номенклатурі на справді була відсутня. Всі офіційні накази, розпорядження, рескрипти, імператорське затвердження плану забудови [20], видача відкритих листів на володіння кварталними ділянками [9, с. 590-594] – у всій цій базовій містобудівельній початковій документації весняно-літнього періоду 1794 року зазначено тільки турецьку назву старого «Хаджибея», який фігурує у

джерелах як пункт, що був населений ще з 1680-х років [2, с. 231], й до переходу під російську владу [2, с. 32; 6, с. 165].

Тому не дивно, що навіть сам А. Скальковський заплутався у створеній ним же головоломці, стверджуючи в ювілейному виданні 1889 року ніби митрополит Гавриїл в присутності Дерібаса 22 серпня 1794 року «освятив заснування міста *Хаджибея*» (виділено мною – А. К.) [23, с. 36].

Явно не знали, як вийти з цього «утруднення» й три автори «Історичного нарису Одеси до сторічного ювілею з дня завоювання» (Орлов, Смолянінов, Морозов). У ньому сказано, що «27 травня 1794 р. Катерина підписала два укази: про *найменування* Гаджибея містом, і про створення в ньому гавані» [10, с. 9] (виділено мною – А. К.). У примітці до цього твердження автори роблять чудову обмовку: «22 серпня 1794 р., в день коронації імператора Миколи I, який прибув до Одеси, митрополит Гавриїл освятив закладку Собору, Грецької і Катерининської церков».

Навряд чи авторський колектив зібрався переконати читача в тому, що Миколу I коронували за два роки до його народження. Однак мимовільна екстраполяція реальної дати коронації імператора (22.08.1826 р.), на день закладки Одеси, демонструє авторський варіант відповіді на питання: чому Скальковським протягом роботи над книгою, була обрана саме така дата заснування міста, а не будь-яка інша? Показово, що автори «Історичних нарисів» старанно уникають точного формулювання: «заснування міста». Йдеться лише про перейменування й освячення церков.

Дореволюційні історики Одеси в цілому не приймають офіційну версію Скальковського. Майже одностайно вони або обходять тему стороною, або апелюють до альтернативної події в історії міста, що дійсно мала місце в цей день – початок будівництва порту [25, с. 349].

Словник Брокгауза та Ефрона в статті, що присвячена Одесі, вважає за краще промовчати про дату заснування міста [14, с. 726]. Цю тему також обходить в своїй краєзнавчій книзі історик Д. Атлас [1]. Навіть в офіційному 600-сторінковому ювілейному виданні про історію Одеси, що присвячене до її сторіччя, колектив авторів не наважився прямо вказати дату народження міста. Здавалося б – це найважливіший період в історії міста, але йому присвячена тільки сторінка. Підсумок сформульований вкрай дипломатично: «день 22 серпня до цих пір *вважається* (виділено мною – А. К.) першим днем життя Одеси, хоча в цей день розпочато роботи власне тільки по портовим спорудам» [16, с.15].

З дореволюційних істориків версію про день народження міста прямо піддав критиці лише В. К. Надлер. «Розповідь Скальковського, – зауважує професор, – не підтверджується ніякими сучасними свідченнями ні офіційного, ні приватного характеру [...]. Скальковський має вельми похвальний звичай підтверджувати всі скільки-небудь видатні дані своєї книги посиланням на свої джерела, переважно на документи офіційні. Й тільки для цієї своєї розповіді він робить відступ від своєї звички і жодним словом не згадує про своє джерело [...]. Про яку першу борозну для фундаментів будівель каже Скальковський? Проведення такої борозни не практикувалося при заснуванні міст при Катерині [...]. Справа зовсім не йшла про заснування міста, адже воно вже існувало, отже, існували й міські будівлі [...]. Перші церкви виникли в Одесі у 1795 році, а не в 1794 р. » [...], і так далі.

Надлер стверджує, що «митрополит Гавриїл ніяк не міг урочисто закладати перші храми в Одесі 22 серпня 1794 р., бо сам про створення міста дізнався лише 25 липня 1795 р. [...]. У 1794 р. в Хаджибеї не відбувалося жодної урочистої закладки нового міста, отже, день 22 серпня має значення лише в тому, що була закінчена заготівля матеріалів для портових споруд і розпочато самі роботи, причому,

наскільки можемо судити з офіційних документів, не відбувалося жодної урочистості» [15, с. 21-23].

Потрібно було 80 років, щоб версія Скальковського знайшла своїх adeptів серед істориків Одеси, з легкої руки журналіста, внучатого племінника «засновника», О. М. Дерибаса [7, с. 7-8]. Радянська історіографія дату прийняла без особливих застережень, зі спробами призначити наприкінці сталінської епохи засновником міста руського О. В. Суворова, замість іноземців Дерибаса та Деволана [18, с. 148].

У 1995 році було зроблено унікальну археологічну знахідку при розкопках на Театральній площі в Одесі – закладну траншею під фундаментами будинку Г. С. Волконського. У руслі загальноприйнятої версії Скальковського комплекс артефактів з неї було інтерпретовано як залишки т. зв. «Обряду заснування Одеси». Висловлена дослідниками ідея щодо споруди, як «першого будинку Одеси» [8, с. 447], базується не тільки на факті виявлення траншеї з матеріалами святкування якоїсь події (закладена під фундамент монета, розбиті келихи тощо), але й на переконанні, що Волконський був «першим з тих, хто отримав Відкритий лист» [4] на свою ділянку 19 серпня 1794 року (ділянка № 20, III квартал) [25, с. 350; 9, с. 590-591].

Це невірний висновок. Насправді, першим у руському Хаджибеї отримав документ на право володіння цілим кварталом № I сам Дерибас (ділянка, що є крайньою та найближчою до порту, яким він керував) [9, с. 590]. І лише *«слідом за ним»* почали розбирати місця інші особи, першим з яких» був князь Г. С. Волконський (виділено мною – А. К.) [25, с. 350]. «Відкритий лист» видавався владою на володіння земельною ділянкою, а не на будівництво споруд. Тому на багатьох оформлених в серпні-вересні ділянках домоволодіння вже давно стояли.

Це впливає з плану міста Хаджибей авторства Деволана, серпня 1794 року (що був затверджений Катериною II не пізніше 19 числа) із

нанесеною поквартальною розбивкою ділянок (мал. 1). На ньому відзначені контури більш ніж 40 приватних будинків, вже збудованих, або тих, що знаходяться в процесі будівництва [20]. Одним з них був будинок купця Портнова, збудований ще в 1793 році на розі вул. Дерibasівської та Рішельєвської, на непарній стороні [3, с. 346 - 347]. При створенні схеми квартальної розбивки його, розтягнутий на 15 м, будинок припав на межу двох сусідніх місць: № 61- 62 в кварталі VIII [9, с. 591-592].

«Існуючі будівлі» (на час створення плану) Деволан відзначав на ньому літерою F. Таких в межах квартальної сітки налічується до 10 од. Інші – «будови, що очікуються», тобто будуються (їх кілька десятків). Такою літерою відзначений один з будинків Портнова, а також дві будови на 20-й ділянці Волконського у III кварталі. Одна з будівель – прямокутна, розгорнута торцем по відношенню до вул. Ланжеронівській. Ймовірно, це і є «будинок паші» Хаджибея, що побачив П. Сумароков на дворі будинку Волконського у 1799 році [26, с. 212-213].

Основне домоволодіння – це кутова будівля (що розташовується на місці зроблених розкопок). Вона напевно ще не добудована, але вже давно з фундаментом та стінами, отже – заснована задовго до 19 серпня, коли йому був виданий відкритий лист на цю ділянку. Пізніше, ніж почалася офіційна видача місць (див. вище), погодження цього серпневого плану з розбивкою та позначеними будівлями відбутися не могло. Таким чином, в основу будинку Волконського не міг бути «закладений перший камінь Одеси» та п'ятак в ході «ритуального заснування міста 22 серпня 1794 р.», як хотілося б думати [8, с. 447].

Чорнові начерки плану Гаджибея авторства Ф. Деволана з квартальною сіткою відомі вже з 1793 року [19; 11, с. 137], а то й з 1792 року [5, с. 9]. Процес доопрацювання, узгодження й найвищого

затвердження плану міг зайняти рік. Це пояснює, чому ранні домоволодіння точно вписані в затвержену офіційно пізніше, лише в серпні 1794 року, квартальну сітку. Межі передбачуваних кварталів могли бути відомі забудовникам вже на попередній стадії розробки плану, тому будинки зведені в їх межах, начорно вже намічені інженером.

Підведемо підсумок. З приєднанням у 1791 році до Російської імперії Очаківської області, з чотирьох запланованих тут до розбудови районів лише один був обраний для створення головного портового центру: колишнє османське містечко Хаджибей з 1792 року інтенсивно розбудовується у велике місто за лічені роки, що було перейменоване незабаром на Одесу (січень 1795 року). Початковий етап його розвитку в першій третині ХІХ ст. супроводжувався формуванням адміністративного міфу про день «заснування» «нового» російського міста Хаджибею (пізніше Одеси) 22 серпня 1794 року, без врахування його історії турецького періоду. Ця дата зародження Одеси вперше заявлена професійним істориком А. Скальковським у 1837 році. Але його версія обґрунтована настільки хибно, що не знайшла підтримки серед колег в дореволюційній історіографії. Всезагальне наукове визнання «дати заснування» за апріорним принципом відбулося лише у радянській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас Д. Г. Одесса – ее друзья и недруги / Д. Г. Атлас. – Одесса : Ласми, 1992. – 208 с.
2. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-е гг. ХVIII ст. / С. Я. Боровой // Записки Одесского археологического общества. – Т. 2 (35). – Одесса, 1967. – С. 130-136.

3. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея в документах / Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астро-Принт, 2000. – С. 370.
4. Губарь О. И. «Колыбель Одессы» / О. И. Губарь // Одесский университет. – 1995. – 21.12.
5. Деволан Ж. Ф. Очерк моей службы в России (1787-1811 гг.) / Ф. Ж. Деволан. – Одесса, 1999. – 136 с.
6. Де-Волан Ф. П. Описание земли Едисан / Ф. П. Де-Волан // Наследие Ф. П. Деволана. – Одесса, 2002. – 250 с.
7. Дерibas А. М. Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания) / А. М. Дерibas. – Одесса, 1990. – 378 с.
8. Добролюбский А. О. Одесса: археология имени / А. О. Добролюбский // Stratum plus. – № 5. – Кишинев, 1999. – С. 445-464.
9. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы в 1794 г. // ЗООИД – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 590-594.
10. Исторический очерк Одессы к столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса, 1889. – 52 с.
11. Красножон А. В. К проблеме локализации Хаджибейского замка / А. В. Красножон // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2016. – № 15. – С. 132 - 141.
12. Красножон А. В. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ / А. В. Красножон // Південний захід. Одесіка: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 22. – Одесса : Друкарський дім, 2017. – С. 69-84.
13. Морозов П. Исторический взгляд на Одессу / П. Морозов // Одесский альманах на 1831-й год. – Одесса: Городская типография, 1831. – С. 1- 49.
14. Мурашкинцев А. А. Одесса / А. А. Мурашкинцев, В. Е. Рудаков // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т. 21а. – СПб, 1897. – С. 726-730.

15. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования / В. К. Надлер. – Одесса, 1893. – 102 с.
16. Одесса. 1794 - 1894 гг. – Вып. 1. – Одесса, 1894. – 560 с.
17. Павлюк Н. П. Слово о Де-Волане/ Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. // Наследие Ф. П. Де-Волана. – Одесса, 2002. – 250 с.
18. Петрунь Ф. Е. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание / Ф. Е. Петрунь // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. – 1955. – Т. 145. – Вып. 3. – С. 141–149.
19. «План проектов устройства порта в Хаджибее. Ф. Деволан. 1793 г.» // Одесский историко-краеведческий музей. – Ф. №. К- 596.
20. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 349, Оп. 27, Ч. 1, Д. 98.
21. Сапожников И. В. Первая картография Хаджибея-Одессы: работы И. И. Исленьева 1766 года / И. В. Сапожников // Scriptorium nostrum. – № 2 (8). – Херсон, 2017. – С. 161-177.
22. Середа О. Г. Османсько - українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. / О. Г. Середа. – Одеса: Астропринт, 2015. – 312 с.
23. Скальковский А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея (1764 – 1797 гг.) / А. Скальковский. – Одесса, 1889. – 38 с.
24. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793 - 1823) / А. Скальковский. – Одесса, 1837. – 296 с.
25. Смолянинов К. История Одессы / К. Смолянинов // ЗООИД. – Т 3. – Одесса, 1853. – С. 338-432.
26. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – Москва, 1800. – 238 с.
27. Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795): к столетию завоевания Хаджибея / В. А. Яковлев. – Одесса, 1889. – 58 с.

28. Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie / G. Castelnau. – Т. III. – Paris, 1827. – 341 p.

1. Під кінець життя, так і не отримавши очікуваного визнання колег в цій темі, А. Скальковський дозволяє собі нагадати, що ця праця була першою з історії Одеси. На той час перспективний молодий чиновник вже 9 років як очолював Статистичний комітет в Одесі. Наприкінці життя він все частіше поводився як «генерал від науки», то називаючи самого себе «найстарішим літописцем Одеси», то посилаючись, при згадках історичних документів, на власні праці (замість архіву), піклуючись про індекс цитування [23, с. 4, 5, 13].

2. Іноді спроба слідувати в руслі офіційної версії заснування Одеси приводила до кумедних формулювань. Так, К. Н. Смолянінов пише: «Першим російським купцем, що оселився в Гаджибеї, був орловський купець Іван Ліфінцев. Він прибув туди у 1792 р., збудував будинок, лавки і торгував *ще до заснування міста*» (виділено мною – А. К.) [25, с. 351, прим. 20].